

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ПІДТЕКСТ ОДНІЄЇ ДИСКУСІЇ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова

*Темою статті став аналіз дискусії, яка розгорнулася на шпальтах газет та часописів у Києві на початку ХХ ст.***Вступ**

Дискусія, про яку нижче піде мова, розгорнулася у Києві на початку ХХ ст. Приводом до неї послугували нововведення тогочасного Міністерства народної освіти, ініційовані в кінці 90-х років позаминого століття новим міністром народної освіти генералом П. Ванновським. Генерал запропонував середнім навчальним закладам, зокрема гімназіям, суттєво підвищити свій освітній рівень за рахунок запровадження у навчальний процес нових дисциплін, зокрема філософії, але за таких умов, щоб ці дисципліни читались професорами вищих навчальних закладів. Для тогочасних філософів перспектива розгортання їхньої діяльності в середніх навчальних закладах могла бути тільки привабливою. Але, як це не парадоксально, їх думки щодо доцільності викладання філософських дисциплін у середніх навчальних закладах діаметрально розійшлися, що й породило з рештою досить палку дискусію у тогочасній пресі.

Постановка завдання

Чому вважаємо за потрібне звернутися до подій тих давніх часів, зокрема до дискусії, яка розгорнулася у царині освіти? Справа в тому, що вже у наші часи повторились схожі умови, за яких ця дискусія свого часу спалахнула на початку ХХ ст. Відповідно до закону України «Про загальну середню освіту» від 13 травня 1999 р. українська школа вже перейшла 12-річний термін навчання, який успішно працює у нас в державі вже протягом 10 років. Також до навчальних планів було впроваджено ряд суспільствознавчих дисциплін, у тому числі й філософських, зокрема «Людина і світ». Як свідчить сьогоднішнє, питання про змістовне наповнення філософськими дисциплінами навчального процесу в середній школі ще дуже далеко від свого розв'язання. Без сумніву, і в майбутньому це питання буде супроводжуватись численними публічними дискусіями.

Чому б не звернутись до історії подібних дискусій, не поглянути, як аналогічні питання обговорювались нашими попередниками?

Основна частина

Переходячи до попереднього викладу суті полеміки київських філософів на початку ХХ ст., розглянемо спочатку зміст позицій її головних учасників, абстрагувавшись від хронології розгортання їхньої дискусії й беручи до уваги лише суттєві щодо нашої проблеми, твердження. Вони зачіпали, по-перше, суто теоретичні питання стосовно доцільності чи недоцільності запровадження філософії у навчальний процес середніх навчальних закладів, що впливало із розуміння кожним із учасників дискусії сутності філософії, її місця, ролі та призначення в освітньому процесі, і, по-друге, суто практичні, а саме – як і якими кадровими силами можна вирішити цю проблему.

Головними учасниками гострої дискусії початку ХХ ст. були відомі київські професори – Петро Павлович Кудрявцев (1868–1940), Олексій Микитович Гіляров (1855–1938), Георгій Іванович Челпанов (1862–1936) та Петро Іванович Ліницький (1839–1906). Порядок переліку головних учасників цієї дискусії не випадковий. Їх позиції щодо вищезазначених питань цілком і повністю вписуються в одну із класичних тем курсу традиційної логіки «Відношення між простими судженнями за істинністю», а скорочено – в «Логічний квадрат» Михайла Псьола. Так, відношення між позиціями П. Кудрявцева та О. Гілярова є контрарними. Погляди ж Г. Челпанова та П. Ліницького можна розглядати як субконтрарні. А у відношеннях контрадикторності перебувають позиції П. Кудрявцева – П. Ліницького (обидва – професори Київської духовної академії) та О. Гілярова – Г. Челпанова (професори Університету Св. Володимира). Сповідаеться, що читач впевниться у правомірності запропонованої тези, ознайомившись із суттю цієї дискусії.

Так, Петро Павлович Кудрявцев, доцент, а згодом і ординарний професор Київської духовної академії кафедри історії філософії, категорично стверджував, що філософські дисципліни в загальному обсязі 5 занять на тиждень (по 2,5 години у двох останніх класах) цілком можливо викладати в старших класах гімназій. Свою думку він мотивував тим, що логіка, психологія, історія філософії та основи метафізики в їх теологічному спрямуванні на практиці вже давно викладались у семінаріях (ще з часів прийняття Статуту 1814 р.), тому це нововведення цілком можна запровадити в гімназіях. Вивчення цих дисциплін, на думку П. Кудрявцева, сприяло підготовці випускників семінарії до слухання розширених курсів з філософії в духовних академіях, що забезпечувало наступність середньої та вищої духовної освіти. П. Кудрявцев вважав, що „вказаній меті (викладання філософської пропедевтики – Н. М.) повинні слугувати логіка та систематичний огляд головних напрямів у вирішенні центральних філософських проблем ... А оскільки розуміння філософських понять і логічних прийомів абсолютно неможливе без попереднього ознайомлення з життям свідомості, то до вказаних дисциплін необхідно ще приєднати і психологію” [4, с. 137]. При цьому П. Кудрявцев добре розумів, що зміст філософської компоненти середньої освіти повинен мати розумні межі і не претендувати на формування у слухачів цілісного світогляду. Користь від слухання гімназистами філософської пропедевтики він вбачав у тому, що в студентські роки їм “не доведеться витратити час на ознайомлення з елементами логіки та психології, а також на освоєння філософської термінології: все це вже буде здійснене в середній школі” [4, с. 137]. На думку мислителя, в курсі філософської пропедевтики є децю стале й завершене, зокрема – це зміст формальної логіки, узагальнення емпіричної психології та формальний зміст головних філософських понять. Саме ці знання „якнайбільше чином діють на розум

семінаристів і привчають звітуватися у тому, що ми готові прийняти на віру” [4, с. 141]. Саме в цьому П. Кудрявцев вбачав головне призначення філософії, яке він висловив у своїй магістерській роботі так: „Філософія – це звіт у принципах життя, які встигли проявити себе в тих чи інших сферах життя” [3, с. 306].

Стосовно ж того, якими кадровими силами має вирішуватись це питання, то П. Кудрявцев вважав, що пропедевтично-філософські курси повинні викладатись професорами духовних академій. У цьому він цілком солідаризував із директивою Міністерства народної освіти, яка пропонувала доручити викладання „особам, які успішно закінчили курс у православних духовних академіях”. Як ця директива, так і позиція П. Кудрявцева досить жорстко заперечувалась іншими учасниками дискусії, зокрема представниками університетської філософії.

Які ж доводи висував П. Кудрявцев на користь духовних філософів?

Перш за все, це існування більш давніх традицій у духовній школі, а значить і в „духовній філософії” у порівнянні зі „світською”. „Тоді, як „світська філософія” у нас тільки ще зароджується, „академічна філософія” вже має за собою давнє минуле, в якому не було 10-річної перерви у викладанні” [4, с. 141]. Кадрове забезпечення гімназій викладачами філософії можливе, на глибоке переконання Кудрявцева, за рахунок випускників духовних академій, оскільки в університетах у той час філософія читалась тільки на історико-філологічному й частково на юридичному (історія права, історія філософії права) факультетах. Кудрявцев робить висновок, що „Історія підтримує академістів, і ми вважаємо, що Міністерство народної освіти не помилилось, доручивши академістам цю справу, у крайньому випадку доти, доки університети не випускатимуть достатню кількість філософськи-освічених людей” [4, с. 147].

Що ж до питання про певне релігійне спрямування, в якому будуть викладати академісти в гімназіях філософсько-пропедевтичний курс, то П. Кудрявцев вважав, що цей напрям аж ніяк не обмежить свободи викладання (цю тезу заперечували І. Челпанов та О. Гіляров), оскільки, по-перше, у свій час „вся нова західноєвропейська філософія виросла саме у християнській атмосфері” [4, с. 144], і по-друге, „християнство аж ніяк не визначає, якого напрямку треба додержуватись в гносеології – емпіричного чи раціоналістичного, – надаючи розробку гносеологічних проблем вільній думці людини. Ми бачимо серед академічних професорів і раціоналістів (у гносеології) і емпіриків [4, с. 147]. І далі продовжує мислитель, що „... в академічному викладанні немає місця виправданню таких філософських напрямів, які мають атеїстичний чи антихристиянський характер, але вивчення цих напрямків не тільки не виключається, а навпаки, передбачається як завданнями академічної освіти, так і існуванням спеціальної для цього кафедри – кафедри історії філософії” [4, с. 145].

Винятково однозначна точка зору, представлена П. Кудрявцевим, категорично заперечувалась професором університету Св. Володимира Олексієм Микитовичем Гіляровим. Суть позиції О. Гілярова полягала в рішучому запереченні необхідності викладати будь-які філософські дисципліни в гімназіях, що і обумовило в цілому цю позицію контрарною щодо поглядів П. Кудрявцева. Свою точку зору він аргументував специфікою філософії, в якій, на його думку, немає нічого сталого, окрім того, немає кадрів для її запровадження в життя.

Свої аргументи він виклав у полемічній статті “Філософська пропедевтика в гімназіях” [2]. По-перше, на думку Гілярова, філософія не містить жодних сталих та завершених знань. „Вона є повністю результатом особистісного світорозуміння, яке ґрунтується на вільній критиці всієї дійсності і на такій же вільній творчості, а тому не ставить собі іншої мети, крім пошуку істини” [2, с. 3]. При цьому він підкреслював, що „...з усіх загальноосвітніх курсів він (курс з філософської пропедевтики – Н. М.) був би найбільш загальноосвітнім і при належному ставленні до нього, розширив би розумовий кругозір учня та підняв його розумовий рівень. Але у нас ... в сучасних умовах таким чином ставити це питання неможливо, а тому, якби ми і запровадили в своїх гімназіях викладання філософії, то воно врешті звелось б до млявого лицемірства і затьмарення. Можливо, тоді довелось би замість філософії учням викладати будь-які розумові покидьки нездатних учителів” [2, с. 3].

О. Гіляров заперечував таке розуміння філософії, яке ґрунтується на встановленні начал та першопричин усього суцього. Завдання філософії, на думку мислителя, – дати таке світорозуміння, яке задовольняло б і розум, і почуття. „У суперечках про завдання і долю філософії він завжди зберігав самостійну позицію, не поділяючи переконань ані позитивістів, ані метафізиків. Для нього цілком зрозуміло, що філософія має специфічний предмет дослідження, який не зводиться до предметів інших наук, і через це є самостійною галуззю знання. Водночас, філософія не може бути наукою про “вищі істини”, першоначала, першопринципи всього суцього” [8, с. 37].

Зрозуміло, що якщо філософія не може бути наукою про “вищі істини”, то вона буде вносити тільки розбрат у душі 16-річних юнаків, а це призведе чи до верхоглядства щодо філософії, чи справить деморалізуючий вплив на формування їхнього світогляду. У процесі викладання філософської пропедевтики неможливо також уникнути антиномічності при розгляді філософських проблем, а тому в будь-якому випадку треба дотримуватись певного світоглядного орієнтира, бо все зведеться до повної невизначеності та розмитості. У тогочасних умовах, вважав мислитель, не існує також повної свободи у викладанні філософії, оскільки вона завжди несе елемент ересі, тим самим підриваючи основи релігії. Свого часу в еретизмі був звинувачений і сам філософ, про що свідчать спомини В. Асмуса: „Гілярову було заборонено в майбутньому читати розділ середньовічної філософії і схоластики. Вилучена була філософія середніх віків і з першого видання підручника Гілярова „Філософія в її сутності, історії та значенні” (1916). І тільки в другому виданні підручника (1910) розділ середньовічної філософії був відновлений” [1, с. 98]. Всі ці події стали наслідком розгортання релігійного скептицизму та вільнодумства, які уgliedла цензура в його

лекціях з історії філософії.

Звичайно, таке розуміння сутності філософії було абсолютно несприйнятливим для представників духовної філософії. І підтвердженням цих думок ми знаходимо в статті П. Ліницького [6], де він у досить різкому тоні критикує промову О. Гілярова про сутність філософії на урочистому акті університету Св. Володимира (16 січня 1898 р.). Для П. Ліницького, як представника філософського теїзму з його персоніфікованим розумінням Абсолюту, є несприйнятливим вчення О. Гілярова про всевітню свідомість як душу світу, як певний духовний принцип, який аж ніяк не тотожний християнському Богу, хоча інколи О. Гіляров і називає його Богом [8, с.35–36].

У гносеологічних питаннях позиція О. Гілярова досить неоднозначна. Зокрема думки О. Гілярова стосовно пізнавальної цінності філософії та її значення в системі освіти були піддані гострій критиці П. Ліницьким. Насамперед, П. Ліницький звинувачував О. Гілярова у суперечностях з самим собою. Оскільки за Гіляровим, філософія не являє собою систему знань про першоначала та першопричини всього сущого, яку можливо було б передати іншим і тим самим навчити їх, „то яким же чином у такому випадку, – запитував П. Ліницький, – взагалі можливо бачити головне завдання філософії у виробленні такого світорозуміння, яке б задовольняло і розум, і почуття?” [6, с. 354]. На думку О. Гілярова, жодних тут немає, оскільки становлення філософського знання – це завжди внутрішній акт, це справа особистої творчості й тому викладання філософії немає ніякого відношення до природи філософії, а її студювання втрачає будь-який сенс. Саме тому О. Гіляров не ставить питання про кадрове забезпечення викладання філософії.

Позиція наступного учасника дискусії, теж представника університетської філософії, перебувала у відношенні контрадикторності стосовно позиції О. Гілярова. Її представляв Георгій Іванович Челпанов – професор, завідувач кафедри логіки та психології Київського університету Св. Володимира, а (з 1906 р.) – професор Московського університету, з 1912 р. – засновник і директор першого в Росії інституту психології, університетський учитель В. Зеньковського та Г. Шпета. Звичайно, він був іншої, ніж П. Кудрявцев та О. Гіляров думки щодо змісту філософської пропедевтики та кадрового її забезпечення. Г. Челпанов був першим, хто підтримав пропозицію Міністерства народної освіти. Більш того, саме він з 1900 р. почав викладати філософські курси у Першій київській гімназії. Це був своєрідний експеримент, який тривав 6 років до запрошення професора працювати у Московському університеті. Челпанов, як і його однодумець М. Кулаковський, вважав (на відміну від Кудрявцева і Гілярова), що зміст філософської освіти гімназистів повинен вичерпуватись, по-перше, змістом формальної логіки, і, по-друге, узагальненнями емпіричної психології. На думку Г. Челпанова, це ті знання, які є сталими та завершеними, і саме вони мають підготувати гімназистів для сприйняття філософії в університеті [10].

Але головним, на думку Г. Челпанова, є те, що такі знання є взагалі апріорними з гносеологічної точки зору, як відомо, Г. Челпанов притримувався теоретично-пізнавальної позиції неокантіанства, хоча сам цю позицію і називав ідеал-реалізмом. Велике значення він приділяв гносеології, вбачаючи її головне завдання у визначенні можливостей та меж процесу пізнання. Як представник „емпіричного” напряму в психології, Челпанов основи цієї психології будував не на досвідних дослідженнях, а на інтерпретації досвіду в дусі ідей Декарта та Канта про паралелізм душі і тіла.

На думку Г. Челпанова, необхідним підґрунтям будь-якого пізнання є наявність у свідомості апріорних ідей та елементів, які об'єднують в єдине ціле досвіду всі сприйняття та чуттєві уявлення. Найголовніше у досвіді – це робота думки, яка з допомогою самоспостереження та рефлексії виявляє наявність у свідомості людини апріорних ідей як основи пізнавальної здібності.

Челпанов доходить висновку, що протяжність, прозорість, однорідність, нескінченність і т.п. не можуть сприйматись як видимі образи зовнішнього світу, а тому є апріорними та складають основу досвіду і виступають як необхідні передумови пізнання. В основу цього розуміння покладено тезу, що у пізнанні ми ніде й ніколи не стикаємось з річчю безпосередньо, а тільки з тим, що ми думаємо про неї, з нашим поняттям про цю річ. Поняття, на думку Челпанова, це ідеальний тип речі, що показує річ не такою, якою вона зазвичай буває, а такою, якою вона має бути, щоб ми могли її мислити. Ця мислена річ має ознаки, котрих годі шукати у зовнішньому досвіді, бо їх суб'єкт отримує з іншого джерела – зі споглядання закономірної діяльності свідомості.

У розумінні істини Г. Челпанов теж слідує неокантіанській традиції. У формально-логічному плані істина полягає для нього у відповідності думки об'єкту, але зміст думки забезпечується не змістом об'єктивних явищ, а чуттєвим переконанням, незворушним чуттям достовірності та впевненості у відповідності думки об'єкту. Тому найбільшою істинністю відрізняються формальна логіка та математика, бо вони виводять свої положення апріорним, дедуктивним шляхом і дають нам достовірні знання. У передмові до свого підручника з логіки для гімназій Челпанов підкреслював, що „вивчення силогістики є надзвичайно важливим для розумового розвитку учня” [11, с. 1] і загальноосвітнє значення логіки він вбачав в тому, що „учень, знайомлячись з різноманітними формами дедуктивного умовиводу, навчається більш уміло послуговуватись власною думкою” [11, с. 1]. А тому, „логіка не має за свою мету відкриття істин, а її мета – є доведення вже відкритих істин, у зв'язку з цим користь логіки скоріше негативна, ніж позитивна, бо її задача полягає в тому, як краще запобігти можливих помилок” [11, с. 5].

Стосовно ж емпіричної психології, то Г. Челпанов як практикуючий психолог-експериментатор вважав, що ця наука повинна заглиблюватись у природу душі і свідомості, але при цьому його більш цікавлять атрибути душі, ніж її життя, хоча загальноосвітнє значення психології він убачав у тому, «щоб навчити учня орієнтуватись у розумінні власного душевного життя, щоб привчити його до «самовладання» і взагалі до спостереження психічних явищ, а також навчити пояснювати або описувати різні душевні процеси,

використовуючи наукову термінологію» [12, с. 2].

Стосовно другого аспекту дискусії, а саме якими кадровими силами повинен забезпечуватися навчальний процес з філософських дисциплін, то Челпанов негативно ставився до викладання в гімназіях професорів духовних академій. Він вважав, що духовно-академічна філософія є далекою від досягнень емпіричних наук, особливо психології, що вона є виключно служницею богослов'я. До того ж філософ підкреслював, що духовні академії не поділяють з університетами права присуджувати наукові ступені магістра та доктора філософії [9]. У духовних академіях професорами філософії на той час справді могли бути лише доктори богослов'я.

Як бачимо, позиції Г. Челпанова та П. Кудрявцева частково збігалися у розумінні змісту гімназичної філософії, але діаметрально протилежні лишалися щодо бачення кадрового забезпечення філософських дисциплін. Суть цього принципового розходження позицій двох професорів вбачається нами у різних розуміннях мислителями можливостей викладачів філософії, сформованих духовними і світськими навчальними закладами. У центрі цього розходження дуже помітний відгомін різних розв'язків віковичної проблеми співвідношення віри і знання.

Позиція ще одного учасника дискусії виростає з ґрунту вищезазначеної проблематики і протистоїть як П. Кудрявцеву, так і Г. Челпанову. Уособлює цю позицію Петро Іванович Ліницький, заслужений ординарний професор Київської духовної академії по кафедрі метафізики та логіки, який, до речі, значно раніше, ще у 1897 р. почав розглядати запропоноване генералом П. Ванновським [23] питання у пресі. Як і Г. Челпанов, він вважав, що в середній школі (в семінаріях і в гімназіях) "... не повинно бути метафізики (початкові основи філософії) – (порівняй з позицією П. Кудрявцева. – Н.М.), – як науки наскрізь критичної. Спроба запровадити таку науку в середній школі призведе лише до того, що філософські положення, котрі мають критичний характер, тобто вимагають об'ємного і систематичного критичного обґрунтування, перетворюються в положення догматичні. Учень, засвоївши певні твердження як догматичні, згодом бачить, що ці ж твердження піддаються критиці, і це, принаймні на перших порах, справляє на нього небажану дію: у нього з'являється думка, що догматичних, тобто непідвладних суперечкам положень, взагалі бути не може" [6, с. 363]. Тому у семінаріях і гімназіях треба викладати не початкові основи філософії (метафізику), а історію філософії, психологію і логіку.

Щодо останньої філософської дисципліни, то П. Ліницький начебто солідаризується з Г. Челпановим, але який аспект його позиції в розгляданій дискусії уособлює твердження про необхідність викладання історії філософії? Думаємо, що і тут має місце зазначена вище опозиція "знання – віра", але запроваджена вже не до особистості викладача філософських дисциплін (професора духовної академії, чи університету), а до суб'єктивного виміру слухача – учня гімназії чи семінарії. Мова тут іде про внутрішні передумови останнього у здатності давати правильну оцінку почутого і досягати його адекватного розуміння [див.: 5, с. 59]. Адже саме історія різних версій розв'язання одних і тих же філософських проблем формує в учня певний набір категоріальних матриць для оціночних і асоціативних суджень. Перші сприяють оцінці, другі – досягненню попереднього розуміння. Якщо висловитись у дусі Гадамера, то саме історія філософії за П. Ліницьким задає певну міру передсуджень і передрозумінь.

Однак чому П. Ліницький вважав, що метафізика небажана в гімназіях і семінаріях, оскільки її поліфонія вносить смуту в душі школярів, а історія філософії, навпаки, бажана? Адже й остання вміщує цілий спектр відмінних, інколи діаметрально протилежних точок зору щодо тієї чи іншої проблеми. Чи не вносить таку ж смуту й історія філософії, якщо – ні, чому? Ні, не вносить, вважав П. Ліницький. Якщо метафізика орієнтована на вічність і надчасовість, викладає свої взаємо суперечливі істини як існуючі одночасно, тобто не розводить їх у часі, то історія філософії пронизана діакронізмом. Протилежні позиції тут розведені у часі і просторі, тому не створюють суперечності, такої небезпечної для молодих, незагартованих душ.

Щодо такої філософської дисципліни, як психологія, то П. Ліницький солідаризується з Г. Челпановим, що саме «психологія повинна викладатись як загальна основа для гуманітарних наук та повинна бути вступом до цих наук» [6, с. 369]. Але розуміння сутності психології у цих представників духовної і університетської філософії є діаметрально протилежним. Для Г. Челпанова, як практикуючого психолога – експериментатора, психологія є наукою емпіричною, а для П. Ліницького – наукою філософською. «Пануючий сьогодні напрямок психології, – на думку Ліницького, – намагається перетворити її в науку природничу, найтіснішим чином пов'язану з фізіологією. Такий напрямок психології закономірно впливає з того положення, яке займають гуманітарні науки у світських навчальних закладах, головним чином в університетських. Між тим психологія являє собою природну і необхідну основу для наук гуманітарних, як фізика для наук природничих (філологічних, мовознавчих, історичних, юридичних). Тому й матеріал для себе вона повинна брати із наук гуманітарних – із історії та літератури, із сфери мовознавства та з наук юридичних, з метою, щоб цей матеріал піддавати психологічному аналізу, маючи на увазі вирішення основних психологічних питань» [6, с. 369].

Питання про те, кому викладати філософські дисципліни в середній школі, здається, не дуже хвилювало П. Ліницького. Принаймні він не включається у полеміку щодо переваг університетських, чи духовно-академічних професорів. Але це не означає, що його не хвилювали більш глибокі і фундаментальні аспекти даного питання, а саме, ідеал особистості, або устрою суб'єктивності викладача філософії загальних класичних навчальних закладів. Вище ми зазначили, що один з таких аспектів (співвідношення «віри – розуму» в духовному світі професора філософії) хвилював і інших учасників дискусії.

Висновки

Яка ж позиція врешті-решт перемогла? Так сталося, що Міністерство народної освіти підтримало

свою власну директиву, яка пропонувала доручити викладання елементів філософської пропедевтики «особам, які успішно закінчили курс у православних духовних академіях» і обмежити це викладання психологією і формальною логікою. І оскільки ці дисципліни стали викладались «за сумісництвом» священиками, то закономірно, що після жовтневого перевороту психологія та логіка зрештою поступово зникли з числа тих навчальних дисциплін, які читались у середніх навчальних закладах дореволюційної Росії.

Список літератури

1. *Асмус В.* Философия в Киевском университете в 1914 – 1920 годах (Из воспоминаний студента) // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С. 96 – 101.
2. *Гиляров А.* Философская пропедевтика в гимназиях // Киевлянин, 1904. – № 331. – С. 3.
3. *Кудрявцев П.* Абсолютизм или релятивизм? Опыт историко-критического изучения чистого эмпиризма новейшего времени в его отношении к нравственности и религии. Prolegomena. – К.: Типо-литография П. П. Чоколова, 1908. – 307 с.
4. *Кудрявцев П.* К вопросу о введении в гимназиях пропедевтического курса философии // Труды КДА. – 1905. – Т.1. – Кн.1. – С. 133 – 148.
5. *Линицкий П.* Критическое обозрение обычных взглядов и суждений о различных видах общественной деятельности и началах общественного благоустройства // Вера и разум. – Харьков: Тип. Окружн. Штаба, 1884. – Т.2. – Ч.1. – С. 26 – 68; 146 – 162; 209 – 233; 255 – 277; 287 – 305; 345 – 368.
6. *Линицкий П.* Положение и нужды нашего духовного, преимущественно высшего образования // Вера и разум. – Харьков: Тип. Окружн. Штаба, 1897. – Т. II. – Ч. 2. – С. 317 – 334; 361 – 376.
7. *Линицкий П.* Речь о философии, произнесённая профессором философии А.Н.Гиляровым на торжественном акте университета Св. Владимира, 16 января 1899 г. // Труды КДА, 1899. – Т.1. – С. 342 – 355.
8. *Ткачук М.* Філософія світла і радості: Олексій Гіляров. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1997. – 184 с.
9. *Челпанов Г.* О преподавании философской пропедевтики в средних учебных заведениях // Юго-Западная Неделя, 1904. – № 12.
10. *Челпанов Г.* О преподавании философской пропедевтики в средних учебных заведениях // Юго-Западная Неделя, 1904 – № 12; Кулаковский Н. О проекте нового устава гимназий // Киевлянин, 1904. – № 12.
11. *Челпанов Г.* Учебник логики (для гимназий и самообразования). – М.: Т-ва В. В. Думнов – насл. Бр. Салаевых, 1915. – 196 с.
12. *Челпанов Г.* Учебник психологии (для гимназий и самообразования) Киев; Одесса. – 1906. – 180 с.

